دوفصلنامه علمی- پژوهشی مرمت و معماری ایران
سال سوم، شماره ششم، پاییز و زمستان ۱۳۹۲

دریافت مقاله: ۹۱/۰۳/۲۰
پذیرش مقاله: ۹۲/۰۲/۲۲

تداوم کارکرد؛ رویکرد غالب مداخلات حفاظتی در مسجد جامع اصفهان
گونه‌شناسی و تبیین رویکرد مداخلات حفاظتی از ابتدای شکل‌گیری مسجد تا دوره قاجار*

احمد امین‌پور محمدرضا اولیاء*** محسن عباسی هرفته**** مائده کلانتری*****

چکیده

مسجد جامع اصفهان به‌عنوان یکی از قدیمی‌ترین بناهای ایران که همچنان زنده و پویا است، تجربه‌ای گرانبها از حفاظت بومی را در خود دارد. مستندبر تصریح استانداردهای جهانی حفاظت، این تجربه می‌تواند به ارتقای حفاظت امروز در ایران یاری‌رساند. ازاین‌رو، پرداختن بدان امری ضروری به‌شمار می‌رود که تاکنون کمتر به آن توجه شده‌است.

ازسوی دیگر، امروزه در گستره جهانی حفاظت و پیرو آن در ایران، مقوله مداخلات حفاظتی و کمّ و کیف آنها موضوع بحث‌ها است آن‌گونه که چالشی جدی قلمدادمی‌شود. به همین دلیل نگارندگان در پژوهش حاضر، با تمرکز بر مداخلاتی که با انجام آنها مسجد جامع اصفهان تا به امروز حفاظت‌شده و با رجوع به شواهد برجای‌مانده از این مداخلات، در بازهٔ زمانی شکل‌گیری مسجد اولیه (سده دوم هـ.ق.) تا پایان دوره قاجار، درصدد پاسخ‌گویی به این پرسش هستند که در گذشته برای مداخلات حفاظتی مسجد جامع اصفهان، بیشتر چه رویکردی کاربرد داشته‌است.

روش تحقیق به کاررفته در مقاله پیش‌رو، نظریه مبنایی Grounded Theory استراس و کوربین است. با بهره‌گیری از این روش تحقیق و کدگذاری مداخلات شناسایی‌شده، در نهایت سازگاری مسجد با شرایط جدید در هر دوره با هدف تداوم کارکرد آن، به‌عنوان رویکرد غالب مداخلات معرفی‌شد. به‌تعبیر دیگر، امکان ایفای نقشی فعال ازسوی مسجد در گستره جامعه، معیار اصلی انجام مداخلات بوده‌است. سبب محوریت این رویکرد هم، اصالت کارکرد در معماری گذشته است که پیرو آن در حفاظت گذشتگان نیز این امر دنبال‌می‌شود. درکنار این رویکرد اصلی دو رویکرد جنبی؛ رویکرد اعتقادی در مداخلات مردمی و سیاسی در مداخلات حکومتی هم، شناسانده شده‌است.

کلیدواژگان: مسجد جامع اصفهان، حفاظت، مداخله حفاظتی، کارکرد مسجد.

---

* این مقاله، برگرفته از بخشی از رساله دکتری آقای محسن عباسی هرفته باعنوان"تبیین سنت حفاظت مساجد جامع" با راهنمایی آقایان دکتر مهدی حجت و دکتر احمد امین پور و بخشی از رساله کارشناسی‌ارشد خانم مائده کلانتری باعنوان "نقدی بر مرمت‌های معاصر مسجد جامع عتیق اصفهان ازمنظر حفاظت از ارزش‌های بنا" است.

** استادیار، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر اصفهان.
*** عضو بازنشسته هیأت علمی دانشگاه یزد.
**** دانشجوی دکتری مرمت ابنیه، دانشگاه هنر اصفهان. m.abbasi@aui.ac.ir
***** دانشجوی کارشناسی‌ارشد مرمت و احیای ابنیه و بافت‌های‌تاریخی، دانشگاه هنر اصفهان.

مقدمه

حفاظت، کاری است که قصددارد با مداخله در روند زندگی طبیعی اثر، میزان فرسودگی آن را به کمترین اندازه ممکن کاهش‌دهد و با جبران کمبودهای پیش‌آمده احتمالی، موجبات تداوم حضور فعال و مؤثر بنا را فراهم آورد (Coremans 1969: 15; Urbani 1996: 253; Feilden 2003: 10).

بنابراین مداخله حفاظتی از این منظر، کاری است که نهایت آن افزایش عمر اثر، حفاظت، است (براندی،۱۳۸۷: ۳۷) که ازطریق اقدامات حفاظتی این مداخلات صورت می‌گرفته‌است.[1] گذشته معماری ایران، مداخلات بسیاری ازاین‌دست را به‌خود دیده‌است. در معماری ایران، بنایی را قرن‌ها سرپا نگه می‌داشته‌اند (آیت‌ا... زاده شیرازی، ۱۳۶۰: ۱۵۵) که این امر به‌واسطه مداخله در روند طبیعی حیات بنا انجام می‌شده‌است. چنین کاری تا بدانجا ادامه‌می‌یافت که بناهای تاریخی ایران که تا به‌امروز برجای‌مانده‌اند، مجموعه‌ای از مداخلات کالبدی را درطول زمان در خود گردآورده‌اند. رابطه معناداری میان این مداخلات و عمر طولانی بناهای باقی‌مانده تا به‌امروز بناهای تاریخی، وجوددارد تا آنجا که در فرهنگ حفاظت نوین، مرز میان مداخله و حفاظت بسیار کـمرنگ ترسیم می‌شود (House of Lords, 2006: 11; Avrami, Mason, and de la torre, 2000: 3; Icomos 2000 و براندی،۱۳۸۷: ۳۷و۷۹).

بنابراین امیدمی‌رود با شناخت مداخلات، انواع و رویکردهای موجود در پس آنها، به شناخت گونه‌ای از حفاظت رسید که بناهای تاریخی با تحقق‌یافتن این امور، واجد ویژگی تاریخی‌بودن گردند. ضرورت و اهمیت فهم این نسخه بومی در تاریخ حفاظت کشور، برای ارتقای حفاظت نوین در ایران، آشکار است لیکن، وقتی برآن تأکیدمی‌شود که امروزه نبود نسخه بومی حفاظت، از معضلات حفاظتِ آثار تاریخی در ایران به‌شمارمی‌رود (Icomos, 1964; Icomos, 1999). یکی از راهکارهای مهم درزمینه بومی‌ساختن حفاظت که مجامع جهانی هم بر آن تأکید ویژه‌ای دارند، رجوع به تجربه‌های موفق در گذشته هر سرزمینی است (Hojjat, 2009:123).

بنابر آنچه بیان‌شد مقاله پیش‌رو، براین مبنا هدف‌گذاری شده تا از دریچه شناخت و تحلیل مداخلات حفاظتی به شناخت بخشی از دانش حفاظت گذشته در قالب مراجعه به یکی از برجسته‌ترین و دیرپاترین نمونه‌های موردی، مسجد جامع اصفهان، برسد. چراکه، این مسجد از نمونه‌های موفق و منحصربه‌فرد در این زمینه است. ازاین‌رو در این پژوهش تلاش نگارندگان برآن بوده تا به این پرسش پاسخ‌دهند که رویکرد غالب مداخلات حفاظتی در این مسجد در گذشته، چه بوده‌است.

درواقع، پاسخ به این پرسش می‌تواند بخشی از مشخصات و ویژگی‌های حفاظت بومی را در ایران را تبیین‌کرده و راه را برای بهره‌مندی از این‌گونه حفاظت برای ارتقای حفاظت نوین از بناهای تاریخی، در کشور هموار خواهدکرد. زمان مورد بررسی، انتهای بازه زمانی دوره قاجار تا جریان متجدد حفاظت است چراکه جریان حفاظت از این دوره به ایران واردمی‌شود و سبب‌می‌شود جریان فهم دانش، حفاظت بومی را با التقاط مواجه‌نکند.

این پژوهش با شناخت و تحلیل مداخلات به‌عمل‌آمده در بنا با بهره‌گیری از روش نظریه مبنایی که قابلیت مطلوبی را درباره کدگذاری داده‌ها دارد و با تمرکز بر منابع مکتوب معاصر در مرحله اول به شناخت صفات، ابعاد و گونه‌شناسی مداخلات حفاظتی تاریخی در مسجد جامع اصفهان رسیده‌است. در مرحله بعد، با تحلیل آنها به فهم رویکرد یا رویکردهای غالب در انجام این مداخلات دست یافته‌است. درنهایت، به‌مثابه آنچه در افق مقاله موردنظر است، ضمن گردآوری دانش حفاظت بومی، از دانش به‌دست‌آمده برای حفاظت از سایر آثار معماری ایران، ارتقای آنها و دستیابی به نسخه بومی حفاظت بهره‌گرفته‌است[2]. در انتها، باید افزود که با پرسش و هدف بیان‌شده در این مقاله تاکنون، تحقیقی روی بناهایی تاریخی ایران از جمله مسجد جامع اصفهان انجام نشده‌است. بااین‌حال مطالعات صورت‌پذیرفته درباره این بنا که در بخش روش تحقیق هم بدان‌ها اشاره‌شده، دست‌مایه اصلی این پژوهش بوده‌است.

روش تحقیق

در بخش نخست تحقیق که گردآوری و توصیف مداخلات انجام‌شده موردنظر است، بنابر اینکه منابع تحقیق در زمره منابع مکتوب هستند با شیوه کتابخانه‌ای، داده‌ها گردآوری‌شده‌اند. منابع موجود در این زمینه در سه بخش؛ اسناد و متون تاریخی، آثار مکتوب پژوهشگرانی که توصیف، جمع‌بندی و تحلیلی از این متون داشته و یافته‌های به‌دست‌آمده از مشاهدات میدانی متخصصین و کاوش‌های باستان‌شناسی دسته‌بندی شدند. بخش بعدی که هدف از انجام آن، تحلیل داده‌ها و آرایش مفهومی آنها برای طرح مفاهیم جدید و مبتنی‌بر جنس موضوع و داده‌های گردآوری شده، از راهبرد کیفی به‌عنوان راهبرد کلان تحقیق بهره‌گرفته شده‌است. تمرکز این تحقیق بر دسته‌ای از مفاهیمی است که از متن

و زمینه تاریخی بنا استخراج‌گردیده و کمّ و کیف مداخلات انجام‌شده در آنها را بررسی‌می‌کند. به‌بیانی دیگر، این اطلاعات برخواسته از موضوع تحقیق هستند که مفاهیم یا نظریات جدید را شکل‌می‌دهند. ازاین‌رو برای تحلیل داده‌ها، روش تولید نظریه مبتنی‌بر زمینه یا نظریه مبنایی[۳] که از روش‌های کارآمد تحلیل و تولید مفاهیم در حوزه معماری است، به‌کارگرفته شده‌است. سپس بنابر روش یادشده و مطالعه منابع مربوط، کدگذاری و الصاق برچسب‌های مفهومی به هر یک از مداخلات که به کیفیتی (صفتی) یا کمّیتی (بعد) از مداخله در مسجد اشاره‌دارند و تحلیل و دسته‌بندی چندباره آنها به استخراج نتیجه، شناخت کدهای غالب و اهداف و رویکردهای مرتبط با آنها، پرداخته خواهدشد[۴]. بدین‌ترتیب، رویه این بخش تحقیق از جزء به کل یا همان استقرایی است.[۵]

مسجد جامع اصفهان گنجینه‌ای از مداخلات کالبدی

در تمام مکان‌های مقدس اسلامی عملیات ساختمانی، کارهای تکمیلی و گاه تزئینی به‌صورت مستمر بوده‌است (گرابار، ۱۳۸۵: ۱۲۱). این امر، همان تداوم مستمر مداخلات کالبدی در این بناها ازلحاظ کالبدی است که ضامن پایایی آنها در طی زمان است. مسجد جامع اصفهان نیز از این قاعده جدا نیست به‌گونه‌ای‌که، به انواع شکل‌ها دست‌خوش مداخلات گونه‌گون قرارگرفت و تغییرکرد (همان: ۴۹). این مسجد، در طول تاریخ ساخت مسجد اولیه (سده دوم هـ.ق.) تا پایان دوره قاجار، بازه زمانی موردنظر این پژوهش، مجموعه‌ای کم‌نظیر و پیوسته با مداخلات متنوع کالبدی است (افشار نادری، ۱۳۸۰: ۵۷). از این جهت، میان سایر بناهای دوره اسلامی به‌طور عام و مسجدهای ایران به‌گونه خاص بی‌بدیل می‌نماید. این امر تا بدانجاست که به‌سبب مداخلات فراوانی که در آن صورت‌گرفته، لقب دائره‌المعارف و موزه زنده معماری ایران را بر آن نهاده‌اند (جبل عاملی، ۱۳۸۷؛ آیت ا... زاده شیرازی، ۱۳۸۶و افشارنادری، ۱۳۸۰: ۵۷). تعمیر، بازسازی، نوسازی و حتی تخریب جزء و کل مسجد[۶]، همگی مجموعه‌ای از مداخلات رایج در این بنای هزار و دویست ساله است که برآیند آنها شاکله‌ای است که به‌عنوان مسجد، امروز زنده و فعال است. از میان مداخلات شناخته‌شده در روند این تحقیق، ده‌ها موضوع مداخله (کد) متفاوت، در مسجد جامع شناسایی شده‌است. براساس مداخلات (کدهای) شناسایی‌شده و تحلیل و دسته‌بندی آنها، وجود چهار کد محوری میان مداخلات شناخته‌شده، آشکار است. درادامه، این مداخلات در قالب یک نظام دسته‌بندی، کدهای محوری مداخله، تشریح خواهدشد.

گونه‌بندی مداخلات کالبدی در مسجد

میان مداخلات متنوع شناسایی‌شده با قابلیت مطلوبی که روش نظریه مبنایی را در اختیار می‌گذارد، ارتباطات معناداری پیداشد. این ارتباطات درنهایت، حاصل رفت و برگشت‌های صورت‌گرفته بین کدهای شناسایی‌شده و تحلیل ارتباطات یادشده میان آنهاست که منجربه دسته‌بندی مداخلات در قالب چهار گونه اصلی، کدمحوری، شد. چونکه موضوع اصلی مقاله حاضر مداخلات حفاظتی است، گونه‌بندی مداخلات (کدها)، براساس نوع تعامل آنها با ساختارموجود[۷] (کدهای تعاملی) انجام شده‌است. تعاملی که سرانجام سبب حفاظت از این ساختار گردیده است. افزون‌بر اینکه شناخت کمّ و کیف این تعامل می‌تواند در ایجاد تصویر و تصوری درست از حفاظت یک ساختار تاریخی، نمونه موردی مسجد جامع اصفهان، نقشی اساسی داشته‌باشد[۸]. این گونه‌بندی نتیجه، سه مرحلهٔ کدگذاری؛ باز، محوری و انتخابی است که به‌صورت رفت و برگشتی انجام شده‌است. طی این سه مرحله، مداخلات شناخته‌شده از منابع تحقیق در فرجام کار برحسب خصوصیاتشان[۹]، پائین کدهای انتخابی یادشده جای‌گرفته و دسته‌های[۱۰] زیر را تشکیل‌داده‌اند.

- مداخله و تخریب ساختار موجود

به‌سبب حرمت خاصِ مسجد و جایگاه ویژه آن نزد مردم و پیرو آن حکومت‌ها که عموماً درپی به‌دست‌آوردن جایگاه مردمی بوده‌اند؛ این‌چنین مداخلاتی معدود هستند و به حوادث طبیعی و غیرمترقبه، جنگ‌ها و پیامدهای ناشی از آنها، اختلافات مذهبی و اعتقادی و گاه اختلافات سیاسی محدودمی‌شوند. هرچند، این مداخلات در زمره مداخلات حفاظتی جای‌نمی‌گیرند لیکن، سخن‌گفتن درباره آنها به‌دلیل اهمیتی بوده که پاسخ‌گوی مشکلات واردآمده بر مسجد، در انجام مداخلات بعدی هستند.

- تخریب به‌سبب حوادث طبیعی و غیرمترقبه

زلزله و آتش‌سوزی از مهم‌ترین عوامل مخرب این دسته در مسجد هستند. زلزله‌ای که سده سوم یا چهارم هـ.ق. رخ‌داد، باعث ویرانی بخش‌های مختلفی از این مسجد شد (گالدیری (ب)، ۱۳۷۰: ۲۲) همین‌طور، آتش‌سوزی سده سوم هـ.ق.، آسیب‌های بسیاری را بر بدنه مسجد جامع به‌ویژه پوشش چوبی آن واردساخت (آیت ا... زاده شیرازی و دیگران ۱۳۵۸: ۲۰).

- تخریب به‌سبب عوامل انسانی

در این حوزه، مداخلات در بنا به‌سوی جنگ‌ها و منازعات سیاسی و مذهبی است. یکی از مهم‌ترین جنگ‌هایی که به مسجد جامع آسیبی جدی رساند، هجوم ترکان سلجوقی به اصفهان بود. «طغرل سلجوقی را خاطر به تصرف اصفهان متعلق شد.....اصفهان را تا زمستان حصارداد که مردم ناچار به سوزاندن چوب‌های مسجد جامع شدند. به سال چهارصد و چهل و دو.» (جابری انصاری، ۱۳۷۸: ۱۱۱و۱۸؛گدار و دیگران، ۱۳۷۱: ۴۲).

برخی از منازعات و پیرو آنها، مداخلات ویرانگر در مسجد به‌سبب اختلافات عقیدتی رخ داده‌است. این مداخلات در بیشتر موارد، کلی و ساختاری نبوده آن‌چنان‌که گاه، به حذف یا الحاق کتیبه‌ای محدود می‌شده‌است.[۱۱] برای نمونه، «در چهار گوشه راهروی شمالی ایوان شرقی به‌ترتیب اسامی خلفای راشدین؛ ابوبکر، عمر، عثمان و علی نوشته شده‌است. سه نام اولی تقریباً خوانا نبوده چون آجرهای آن به‌شدت صدمه‌دیده و گویا با ضربات تیشه آنها را محوکرده‌اند. به‌نظرمی‌رسد این، تنها موردی است که ما تخریب عمدی نوشته‌ای را در تمام مسجد شناسایی کرده‌ایم. نمونه‌های زیاد دیگری از نوشته‌ها در مسجد وجوددارد که تنها با یک لایه کاهگل و گچ کاملاً پوشیده و مخفی شده‌است» (گالدیری (الف) ۱۳۷۰: ۵۵)، (تصویر۱). البته باید یادآورشد که در این میان، حمله شافعی‌ها و تخریب بخشی از مسجد سده پنجم هـ.ش. (افشار نادری، ۱۳۸۰: ۶۰)، همچنین، آتش‌سوزی فرقه باطنیه در سال۵۱۵ هـ.ق. (ابن اثیر، بی‌تا: ۱۵) که به شاکله مسجد صدمات بسیاری واردآورد، از آسیب‌های پیشین شدیدتر بوده و ساختار مسجد را با لطمات جدی مواجه‌ساخته‌اند. منازعات سیاسی و مذهبی افزون‌بر اینکه، آسیب‌های مستقیم بر شاکله مسجد واردمی‌کردند چون‌که تضعیف نظام اجتماعی و ایجاد رکود در جامعه را هم موجب می‌گشته‌اند، به‌گونه غیرمستقیم نیز، جریان مورد نیاز برای زنده‌نگه‌داشتن مسجد را با مشکل مواجه‌می‌کردند (دهقان‌نژاد، ۱۳۸۶: ۴۱ و ۴۲). برای نمونه، ویرانی شهر اصفهان در سده هشتم هـ .ق.، به‌دلیل منازعات مذهبی و حمله مغولان، روند مداخلات حفاظتی را در مسجد مخدوش‌کرد (ابن‌بطوطه،۱۳۶۱ :۲۱۱؛ دهقان‌نژاد، ۱۳۸۶: ۴۱). روشن است که مداخلات ویرانگر نه‌تنها به روند تطویل عمر مسجد کمک‌نکرده بلکه بدان آسیب هم رسانده‌است. بااینکه مداخلات ویرانگر از زمره موارد کدگذاری این تحقیق به‌شمار نمی‌روند بااین‌حال، مطالعه و گردآوری شدند چراکه، پیامد آسیب‌های واردشده به‌سبب آنها، مداخلاتی بوده که به حفاظت مسجد منجر شده‌است که درادامه بدان‌ها اشاره خواهدشد.

- مداخله و تثبیت ساختار موجود

این دسته از مداخلات برای نگهداری بنا دربرابر عوامل آسیب‌رسان مانند: روبیدن برف بام‌ها، پاک‌سازی ناودان‌ها، نظافت بنا، لوله‌کشی و تمهیدات تأسیساتی در بنا است (گالدیری (ب)، ۱۳۷۰: ۳۶).

تعمیر عناصر فرسوده، مواردی همچون: تعمیر دیوار خشتی سده سومی محیطی مسجد (گالدیری (الف)، ۱۳۷۰: ۱۴)، تعمیر ایوان جنوبی زمان شاه‌عباس دوم و شاه‌طهماسب اول و تجـدید سنگ‌فرش مسجد در سده یازدهم ه.ق. است (آیت ا... زاده شیرازی و دیگران، ۱۳۵۸: ۲۶).

استحکام‌بخشی و بازسازی اجزای فرسوده مواردی مانند: استحکام‌بخشی جرزهای ایوان جنوبی و شرقی (گالدیری(ب)، ۱۳۷۰:۳۸)، (تصویرهای ۲ و۳)، بازسازی مقرنس‌های ایوان جنوبی سده نهم هـ.ق. (معماریان، ۱۳۸۹: ۵۸) و اندود سطوح جداره‌های داخلی است (گالدیری (الف)، ۱۳۷۰: ۴۳)، (تصویرهای ۶-۴).

تصویر۱. نام خلفای اهل سنت و محل تیشه‌هایی که بعدا برای تخریب این اسامی بجز نام حضرت علی(ع) دیده‌می‌شود. (نگارندگان).

تصویرهای ۲و۳. بدنه مجاور ایوان جنوبی و بدنه ایوان شرقی، پـــرکردن دهانه‌ها برای استحکام‌بخشی جرز ایوان‌ها (نگارندگان).

بیشترین مداخلات در مسجد ازلحاظ حجم فیزیکی، با این رویکرد صورت گرفته‌است. «این ساختمان درطی تاریخ بارها مورد تعمیر و مرمت قرار گرفته‌است.» (افشارنادری، ۱۳۸۰: ۵۸). به‌بیانی دیگر، جریان نگهداری، تعمیر و بازسازی‌ها و الحاقات موضعی به‌صورت آرام و پیوسته درطول حیات مسجد قابل پی‌گیری و رصد است که سبب تثبیت ساختار موجود و بخش‌های ازدست‌رفته آن شده‌است. حجم اقدامات و کدهای به‌دست‌آمده در این‌باره، فراوان بوده و امکان بازگویی همه آنها نیست. ضمن‌اینکه، آنچه امروز به‌واسطه اشارات متون تاریخی، نتایج کاوش‌های باستان‌شناسی و مشاهدات میدانی قابل تشخیص و کدگذاری است، احتمالاً تنها بخشی از جریان مستمری است که به استواری کالبد منجر می‌شده‌است. ازاین‌رو پیش‌بینی اینکه، این دسته از مداخلات نسبت‌به سایر گونه‌ها از حجم بالاتری برخورداربوده‌اند، کار دشواری نیست.

– مداخله و تکمیل ساختار موجود

براساس کدهای شناسایی‌شده از گسترده‌ترین مداخلات در مسجد جامع اصفهان، به‌لحاظ حجم کار انجام‌شده پس از دسته دوم، مداخلاتی هستند که وضع موجود بنا را تکمیل کرده‌اند. این مداخلات را براساس مقیاس مداخلات صورت‌گرفته، می‌توان در دو حوزه دسته‌بندی‌کرد. دسته نخست، شامل الحاق بخش‌هایی به اجزا و عناصر موجود؛ الحاق به اجزای مسجد و دسته دوم الحاق بخش‌هایی به شاکله کالبدی موجود؛ الحاق به کل مسجد است.

درباره دسته نخست، به مداخلاتی که اجزای کالبدی ناتمام مسجد موجود را تکمیل می‌کردند، می‌توان اشاره‌نمود. مهم‌ترین این اقدامات بازسازی کارهای تخریب‌شده، پردازش نهایی (تزئین) کارهای گذشته و نصب کتیبه‌ها بوده‌است. بنابر اینکه ساخت بناهای عمومی و مذهبی در گذشته به روندی طولانی نیازداشته[۱۲] و گاه مشکلات اقتصادی، قحطی، بروز جنگ‌ها، منازعات داخلی و ... این روند را با وقفه مواجه‌می‌کرده، طولانی‌شدن فاصله زمانی میان مقاطع مختلف عملیات ساختمانی، تکمیل بخشی از بنا را به‌نوعی، مداخله در ساختار قبلی کرده‌است. چراکه، وقفه بین این‌گونه از مداخلات گاه چند ده سال زمان، تغییر نسل‌ها و به پیروی از آنها سبک‌های معماری را نیز همراه داشته‌است. برای نمونه، اجرای ازاره‌های مرمری و کاشی‌کاری‌های معرق قسمت‌های پائین ایوان جنوبی مسجد جامع، سده نهم ه.ق. انجام‌می‌گیرد (هنرفر، ۱۳۵۰: ۷۱). حال‌آنکه ساخت ایوان، مربوط‌به حدود سیصد سال پیش از این است (همان: ۷۰).

یکی از مهم‌ترین دلایل وقفه در روند ساخت و ساز مسجد جامع، ویرانی شهر اصفهانِ سده هشتم ه.ق. به‌سبب بروز اختلافات شدید مذهبی (ابن‌بطوطه، ۱۳۶۱: ۲۱۱؛ دهقان نژاد، ۱۳۸۶: ۴۱)، یورش مغول و خرابی‌های این خاندان طی حدود ۲۰۰ سال است که این روند را با وقفه‌ای طولانی مواجه‌ساختند (دهقان‌نژاد، ۱۳۸۶: ۴۴-۴۲).

نصب کتیبه‌ها، از دیگر مداخلات پرتعداد در این حوزه است. این کتیبه‌ها بیشتر دارای متنی بوده که پیامی را منتقل می‌ساخته است. نصب این کتیبه‌ها، سه دلیل اصلی داشته‌است. نخست، دلایل حکومتی که دربرگیرنده مواردی همچون مدح پادشاه، ذکر نام او و اقدامات و دستورهای مهم حکومتی است. به‌طور خلاصه، ابراز وجود حکومت از مهم‌ترین دلایل نصب کتیبه‌های گروه اول است. برای نمونه، در حاشیه طولانی ایوان جنوبی مسجد، بخشی از آیه‌های قرآن را به‌دستور شاه‌عباس ثانی برداشته‌اند تا کتیبه‌ای را به یادبود او و جدش، میان آن جای‌دهند (گالدیری (ب)، ۱۳۷۰: ۲۸)، (تصویر۷). در مرحله بعد، بنابر دلایلی اعتقادی همچون کتیبه

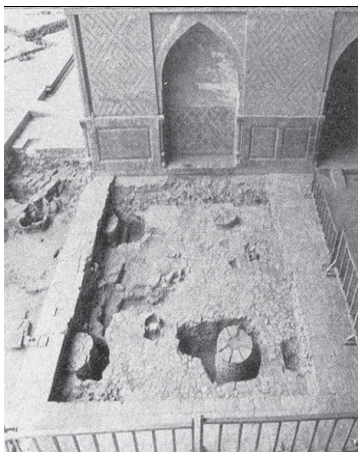

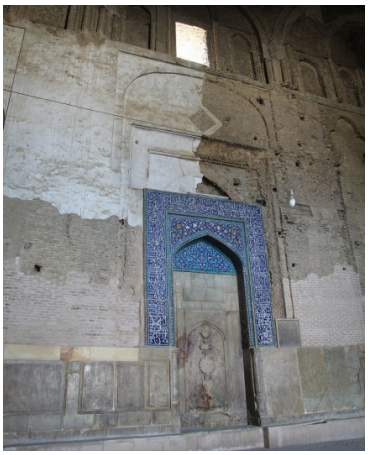

تصویرهای ۴و ۵. یکی از ستون‌ها و محراب گنبدخانه جنوبی، لایه‌های متعدد اندود که به‌واسطه فرسودگی و بعضاً تغییرات سبکی انجام می‌شده‌است(نگارندگان).

تصویر۶. ایوان ضلع شرقی، تخریب ستون‌های مسجد سده دوم هجری برای ساخت ایوان‌ها (نگارندگان).

سوره مؤمنون در گنبد نظام‌الملک که فاتحان سنی اصفهان در عمارت قبلی به‌عمل آورده‌اند (همان: ۳۰)، (تصویر۸)، آوردن نام خلفای راشدین در کتیبه کاشی ایوان اصلی مدرسه مظفریه (معماریان، ۱۳۸۹: ۶۶) و نصب کتیبه‌هایی متعدد با مضامین شیعی که پس از رسمی‌شدن مذهب شیعه در سده‌های دهم و یازدهم هـ.ق.، چهره مسجد را دگرگون‌ساخت (همان: ۶۲). دسته سوم، کتیبه‌هایی است که اطلاعاتی را راجع به بنا ارائه می‌داده‌است. مانند کتیبه سردر شمالی مسجد که بیانگر آتش‌سوزی سال۵۱۵ ه.ق. و نوسازی بنای پس از آن است (آیت ا... زاده شیرازی و دیگران، ۱۳۵۸: ۲۳)، (تصویر۹). همچنین، کتیبه‌ای که درون صفهٔ صاحب نصب‌شده که سده نهم ه.ق. برای تاریخ تعمیرات و اصلاحات آن، آورده شده‌است (شیرازی، پیرنیا و ماهرالنقش، ۱۳۵۸:۲۵)، (معماریان، ۱۳۸۹: ۵۸) (بخش پائینی تصویر۷).

دسته دوم، بیشتر مداخلاتی است که با پیوستن بخشی به افزایش سطوح برخی از فضاهای مستقر در حد محیطی مسجد جامع، به توسعه فضایی آن منجر می‌گشته‌اند. همچون پیوستن شبستان تیموری به انتهای جنوب‌غربی (تصویر ۱۰، بخش f) و یا تکمیل عملکردهای مورد نیاز مسجد در دوره‌های مختلف (توسعه عملکردی). از مهم‌ترین نمونه‌های این‌گونه توسعه، کتابخانه سلجوقی ضلع جنوب‌شرقی، مدرسه مظفری ضلع شرقی، مصلی ضلع غربی و مقبره علامه مجلسی انتهای شمال غربی مسجد جامع هستند (تصویر ۱۰، بخش های c-۱).

درواقع، توسعه برون‌زای مسجد با این روش محقق می‌شده و خطوط مالکیتی بنا گسترش می‌یافته‌است. چراکه، مسجد به‌عنوان یک فضای عبادی که دارای رشد جمعیت است، نه‌تنها به گسترش فضایی نیازدارد بلکه به‌مثابه یک کانون و نهاد مهم اجتماعی طی نسل‌های مختلف با تغییرات پیش‌آمده، می‌بایست خود را برای پاسخ‌گویی به عملکردهای جدید مورد نیاز زمانه آماده می‌ساخته‌است.

هر دو دسته این مداخلات، بیشتر دخل و تصرفی درکالبد موجود نداشتند[۱۳]. دربرابر، بخشی را بدان افزوده و الحاق می‌کردند. اگرچه گاه، مداخلات این دسته همچون نصب برخی کتیبه‌ها با اندکی تخریب همراه بوده بااین‌همه، با هر هدفی که صورت‌می‌گرفته، مسجد را به‌عنوان یک مرکز فعال و مؤثر اجتماعی در کانون توجه همگان قرار می‌داده‌است.

– مداخله و تغییر ساختار موجود

درنهایت چهارمین گونه از مداخلات، جریان نوسازی و تغییرات ساختاری در مسجد است که بیشترِ مواقع یکجا انجام‌می‌گرفت. این مداخلات، تمام یا بخش مهمی از مسجد را دست‌خوش تغییر و تحول قرار داده‌اند آن‌چنان‌که حوزه تأثیر آنها، بخش قابل توجهی از شاکله مسجد است. چنین مداخلاتی در دو بخش زیر، قابل دسته‌بندی هستند:

۱– **مداخله در ساختار کلی مسجد**: این مداخلات سبب تغییر در سبک معماری، خطوط مالکیتی، وزن حجمی و کالبدی یا نظام عملکردی ازطریق افزودن عملکردی جدید شده‌اند که یکی از موارد زیر را دربرمی‌گیرند.

– **تخریب و نوسازی کل مسجد**: تخریب مسجد جامع سده دوم هـ.ق. و ساخت مسجد نو سده سوم هـ.ق. (ابونعیم اصفهانی ،۱۳۷۶: ۱۲۹؛ معماریان، ۱۳۸۹: ۲۰)، (تصویر ۱۰، بخش a).

– **تغییر در سبک بنا:** ساخت گنبدخانه‌ها و ایوان‌های چهارگانه که بر الگوی معماری بنا، تأثیرگذاشت.

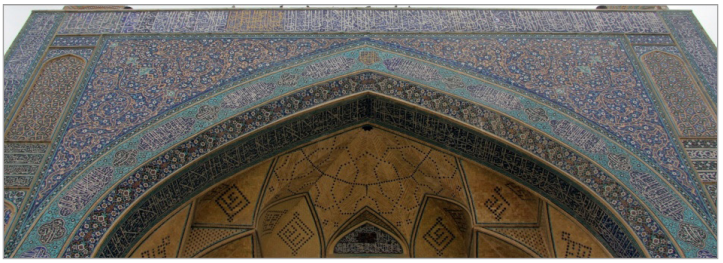

تصویر۷. کتیبه فوقانی آن مربوط به شاه‌عباس ثانی و کتیبه پائینی آن بیانگر تعمیرات سده نهم هجری است(نگارندگان).

تصویر۸. کتیبه سوره مؤمنون که فاتحان سنی اصفهان به گنبد نظام‌الملک الحاق کردند(نگارندگان).

تصویر۹. کتیبه سردر شمالی مسجد که از آتش‌سوزی سده ششم هجری و بازسازی پس از آن اطلاع‌می‌دهد (نگارندگان).

۲-مداخله در ساختار اجزای بنا: این مداخلات به دگرگونی در بخش‌های مهم و نه تمامی مسجد منجرگشته‌اند. تغییر در هندسه پایه، محورهای اصلی، خطوط ناظم و حدود فضاهای داخلی از مهم‌ترین مؤلفه‌ها در این زمینه هستند که مهم‌ترین آنها در موارد زیر خلاصه‌می‌شوند.

- **تغییر در حدود فضاهای داخل:** در این بخش، معمولاً ازطریق ساخت بخشی از فضای خالی مسجد و افزودن آن به فضای موجود مجاور به‌گونه‌ای توسعه درون‌زا در مسجد محقق‌می‌گردد. مانند افزایش یک دهانه به شبستان با کم‌کردن ابعاد صحن (گرابار، ۱۳۸۸: ۷۹)، (تصویر ۱۰، بخش h)، ساخت شبستان در زمین خالی، حد فاصل گنبد تاج‌الملک و شبستان شمالی مسجد و اضافه‌کردن آن به این شبستان سده ششم هـ.ق. (همان: ۱۰۱ و ۶۹)؛ (آیت ا... زاده شیرازی و دیگران، ۱۳۵۸: ۲۳)، ساخت شبستان بیت‌الشتاء سده نهم هـ.ق. ضلع غربی، در محل مصلای قرن هشتمی البته در سطحی وسیع‌تر (آیت ا... زاده شیرازی و دیگران، ۱۳۵۸: ۲۵ ؛ هنرفر، ۱۳۵۰: ۷۲؛ گالدیری (ب) ۱۳۷۰:۳۴ و گدار و دیگران، ۱۳۷۱: ۵۲) و ساخت شبستان تیموری انتهای جنوب غربی (تصویر ۱۰، بخش‌های f و g).

البته جدای از توسعه درون‌زا، تغییراتی در مرز فضاها انجام‌می‌گرفت که بیشتر افزوده‌هایی بود که بین دو فضا صورت‌می‌گرفت. مانند گرفتن نوار شمالی ایوان شرقی از شبستان و ایجاد راهرو دسترسی به مدرسه مظفری (تصویر ۱۰، بخش k). میزان تغییرات ساختاری این‌گونه مداخلات در اجزای مسجد به استناد کدهای به‌دست‌آمده کمتر از مورد اول است.

- **تغییر در خطوط ناظم و هندسه فضاها:** این موضوع، بیشتر در قالب جهش دهانه در فضاها محقق‌می‌شد. مواردی که شناسایی‌شده شامل جهش دهانه در شبستان تیموری دوره صفوی (گالدیری (الف)، ۱۳۷۰: ۶۴)، (تصویر ۱۰، بخش g و تصویر ۱۱) و تخریب شبستان مسجد جامع سده سوم هـ.ق. و ساخت نمازخانه اولجایتو در محل آن است (گرابار، ۱۳۸۵: ۹۶؛

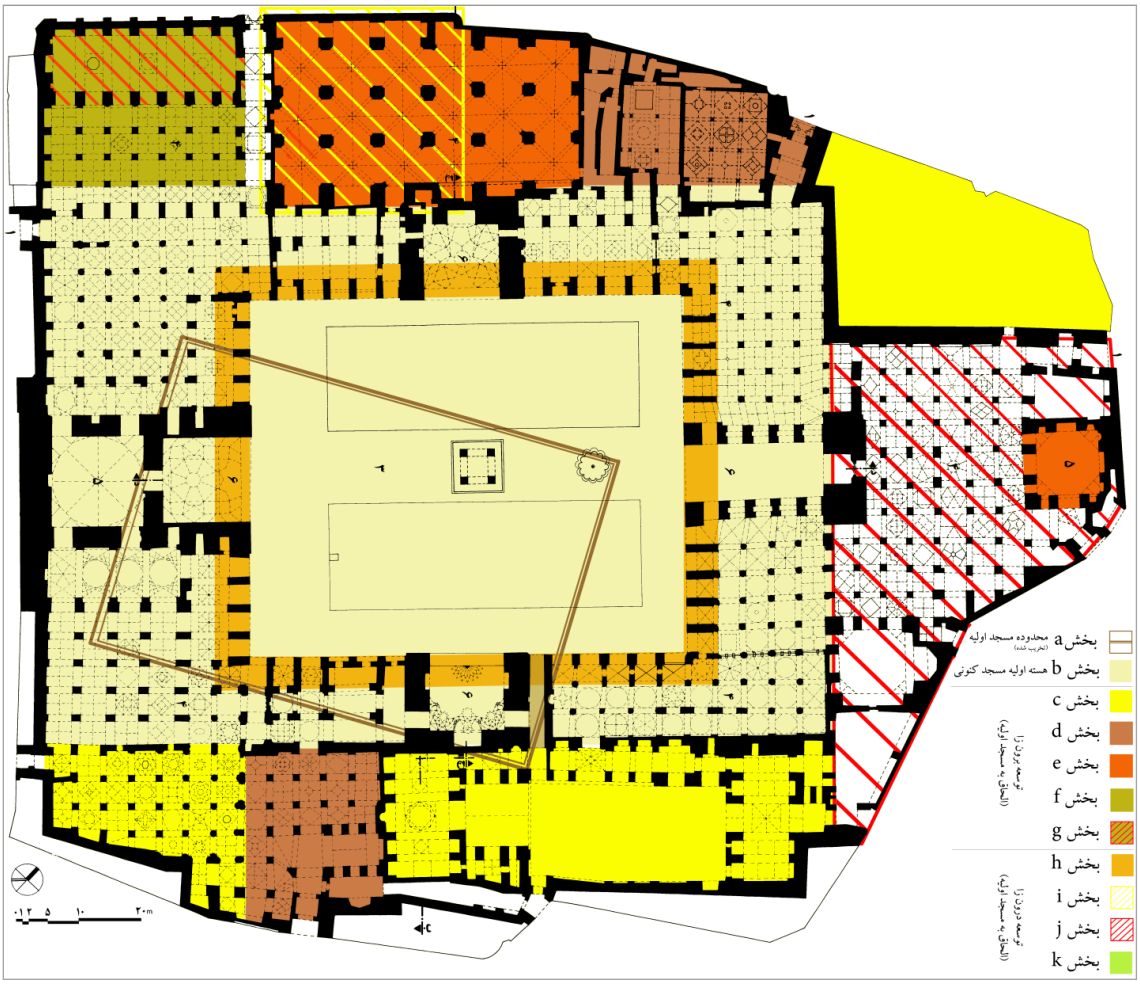

تصویر ۱۰. مداخلات عمده ساختاری در مسجد جامع اصفهان (نقشه خام: اریک شرودر).

گالدیری (الف)، ۱۳۷۰: ۴۸)، (تصویر ۱۰، بخش j). دو طبقه‌کردن نمای صحن مسجد در دوره ایلخانی که سیمای صحن را متحول‌ساخت، از دیگر مداخلات این دسته است که خطوط محیطی و ناظم‌نما را هم، تغییرداد (گالدیری (الف)، ۱۳۷۰: ۴۹ و ۵۰؛ معماریان، ۱۳۸۹: ۴۶).

آنچه درباره مداخلات ساختاری باید بیان‌داشت این است که بیشتر با تخریب همراه بوده‌اند (تصویر ۶). این مداخلات، بیشتر در بخش‌هایی اعمال‌شده که به دلایل متعدد، فرسایش زیادی را داشته‌اند و تعمیر آن بخش‌ها مقرون به‌صرفه نبوده‌است. ضمن‌اینکه، عوامل مداخله‌گر و شرایط زمینه‌ای نیز دخالت‌داشته‌اند آن‌گونه که می‌توان ریشه بیشتر مداخلات ساختاری را در شرایط سیاسی و اجتماعی جستجوکرد (افشار نادری، ۱۳۸۰: ۵۷). این امر، در پژوهشی جداگانه قابل مطالعه و بررسی است.

مداخلات مخرب، مداخلات حفاظتی

با دقت بر مداخلات شناسایی‌شده و دسته‌بندی کدهای علّی، تعاملی و پیامدی تحقیق، دیده‌می‌شود که دسته نخست، مداخلاتی هستند که بخش یا بخش‌هایی از مسجد را تضعیف و تخریب‌کرده‌اند. این‌گونه مداخلات، از موضوع بحث این مقاله بیرون است. دسته دوم، آشکارا با تثبیت ساختار معماری مسجد، هدفی جز حفاظت بنا ندارند. این اقدامات، تغییر بارزی در وضع قبلی مسجد ایجادنکرده و موجبات نگهداری[۱۴]، تعمیر[۱۵] و استحکام‌بخشی[۱۶] بنای موجود را فراهم‌می‌ساخته‌اند آن‌چنان‌که، انجام آنها برای فعال‌بودن و کارکرد مطلوب بنا ضروری بوده‌است. دسته دوم، اقداماتی هستند که پا را فراتر از حفظ وضع موجود می‌گذارند و با نوسازی و الحاق بخش‌هایی به بدنه پیشین بنا، در اندیشه

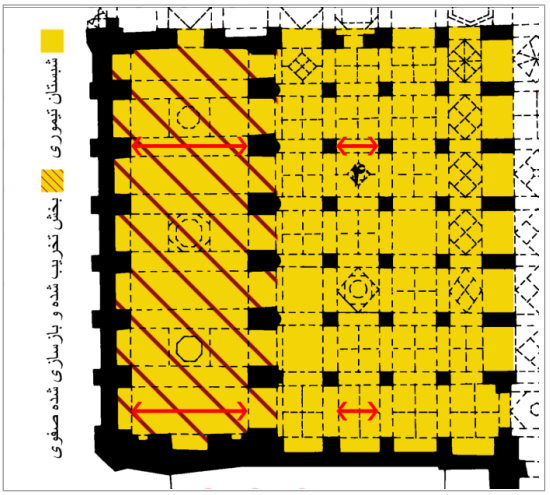

تصویر ۱۱. جهش دهانه، در دوره صفوی با تخریب بخشی از شبستان تیموری برای ساخت ایوان (نقشه خام، اریک شرودر).

ارتقا و تکمیل آن هستند. در این بخش، شاکله کالبدی بنا با تغییراتی مواجه‌شده‌است. این تغییرات، در ادبیات زمانه خود برای ارتقا، کمال‌بخشی و به‌روزکردن بنا برای تداوم، ارتقای کارکرد مسجد و یا پاسخ به کارکردهای تازه بوده‌است. درباره دسته سوم، میزان تغییرات کالبدی باز بیشتر می‌شود. مداخلات دسته سوم، گاه ساختار موجود را دست‌خوش تغییر قرارداده و با تخریب آن، ساختاری نو و متفاوت از قبل را جایگزین می‌کند.

بجز مداخلات دسته اول که به تخریب عامدانه مسجد منجر شده‌است، میان کدهای علّی و پیامدی سه دستهٔ دیگر مداخلات، اشتراکی معنادار وجوددارد که آن، تداوم فعالیت بنا، مستقیم یا غیرمستقیم در پسِ علت مبادرت به وجه غالب مداخلات در دسته‌های سه‌گانه است. بنابر تعریفی که از حفاظت در مقدمه مقاله ارائه‌شد، حفاظت فعالیتی است که هدف آن تداوم و افزایش عمر یک اثر است و سایر کدهای تعاملی همچون نگهداری، مرمت، تعمیر و ... را از باب گستردگی معنای تخصصی خود دربرمی‌گیرد (Meraz, 2008:27). این مداخلات را دربرابر مداخلات مخرب دسته اول، مداخلات حفاظتی نام‌گذاری‌کرده‌اند. چراکه، برآیند همه آنها مسجد را تا به امروز زنده و فعال نگه‌داشته و از حیات آن حفاظت‌کرده‌است. اگر وضع موجود مسجد تثبیت و تکمیل‌شده و اگر تغییری در آن حادث‌شده‌باشد، همه این مداخلات در ادبیات زمانه خود با هدف حفاظت از مسجد انجام پذیرفته‌است. درادامه، پس از تبیین رویکرد مداخلات حفاظتی، این برداشت از حفاظت توضیح‌داده خواهدشد.

سازگاری با هدف تداوم کارکرد، رویکرد اصلی مداخلات حفاظتی

دو دلیل عمده کد علّی غالب در مداخلات حفاظتی مسجد جامع اصفهان، قابل شناسایی است. دلیل نخست، درباره تمامی مداخلاتی است که با کدهای تعاملی نگهداری، تعمیر، استحکام‌بخشی و مرمت قابل شناسایی هستند و برای تداوم کارکرد مسجد صورت‌می‌گرفته‌اند. دلیل دوم، بیشتر مداخلاتی را دربرمی‌گیرد که با کدهای تعاملیِ تخریب و نوسازی، شناخته‌می‌شوند. به‌بیان دیگر، سازگاریِ مسجد با شرایط جدید برای تحقق کارکرد مطلوب آن یا پاسخ‌گویی به عملکردهای جدید مورد نیاز زمانه بنابر وقوع تغییرات در حوزه‌های اجتماعی مرتبط‌با مسجد است. در دسته نخست، مسجد به‌سبب نیاز به یک بنای عملکردی، همچون یک تکلیف شرعی و عرف اجتماعی لازم بود، آباد می‌ماند و حفاظت‌می‌گشت. این مداخلات، تلاش نسل‌های مختلف در این راستاست. بنای مسجد جامع، چونان سایر بناها به‌منظور

تداوم کارکردهای مدنظر برای آن به رسیدگی، تعمیرات و درکل مداخلاتی نیازداشت که در آن صورت‌می‌گرفت. این حوزه از مداخلات که هدف آنها تداوم کارکرد مسجد بود، یکی از رویکردهای اصلی مداخله در مسجد به‌شمارمی‌رفت. در دسته دوم مداخلات، مسجد به‌عنوان یک مرکز فعال مذهبی با تمامی ابعادش در جامعه آن روز مطرح‌بوده که بسیاری از فعالیت‌های اجتماعی را پوشش‌می‌داده‌است (میرشاهزاده، ۱۳۸۷: ۲۱و۲۲). مسجد جامع به‌سبب کارکرد اجتماعی‌اش به جامعه وابستگی زیادی داشته به‌نحوی‌که بیشترین تغییرات انجام‌شده در طول تاریخ، متناسب با نیاز و فرهنگ کالبدی جامعه آن‌روز بوده‌است (همان: ۲۹). همچنین، با آگاهی از دگرگونی در شیوه زندگی نسل‌های مختلف، مسجد مدام به‌سبب مداخلات حفاظتی‌ای که در آن صورت‌می‌گرفته درحال پوستاندازی بوده و با شرایط جدید خود را سازگار می‌کرده‌است. بنابراین، می‌توان سازگاری با شرایط جدید و با افق تداوم کارکرد بنا را از دلایل عمده انجام مداخلات حفاظتی مطرح‌کرد و آن را مهم‌ترین رویکرد انجام مداخلات حفاظتی و به‌بیان دقیق‌تر، رویکرد غالب مداخلات حفاظتی در مسجد معرفی‌نمود.

البته درکنار این رویکرد اصلی، با جمع‌بندی کدهای علّی، دو کد دیگر نیز در انجام مداخلات حفاظتی مسجد جامع اصفهان با گستردگی کمتری دیده‌می‌شوند؛ یکی نذر و انجام کار خیر براساس باورهای اعتقادی ازسوی مردم و دیگر تطمیع دغدغه‌های سیاسی حکومت‌ها. نکته ظریفی که در رویکردهای یادشده وجوددارد این است که هرچند این دو رویکرد جداگانه در انجام مداخلات وجودداشته لیکن، بازهم حضور رویکرد کلان مداخلات حفاظتی در پشت صحنه مبادرت به آنها دیده‌می‌شود. درباره فعالیت‌های خیریه هم موضوع روشن است؛ این فعالیت‌ها آشکارا با هدف استمرار و تقویت کارکرد این بنای مذهبی صورت می‌گرفته‌است. مداخلات قابل توجهی که حکومت‌ها در این مسجد انجام‌داده‌اند و دربرگیرنده بیشتر مداخلات کلان و ساختاری است نیز، به‌گونه‌ای دیگر پایگاه اجتماعی و کارکردی مسجد و تقویت آن را تائیدمی‌کند. حتی اگر در بسیاری موارد نظر حکومت‌ها مستقیم بر آن متمرکز نباشد. چراکه حضور حکومت‌ها در مسجد، رونق و تقویت جوّ تعامل اجتماعی و پیرو آن افزایش بنیه کارکردی مسجد را همراه داشته‌است. چنان‌که از این طریق، تطویل عمر مسجد بنابر تعریف ارائه‌شده، سبب حفاظت از آن می‌شده‌است.

در تبیین رویکردهای مداخلات حفاظتی مسجد جامع اصفهان، یادآوری این نکته نیز ضرورت دارد که هرچند، این چهار رویکرد هم‌پوشانی‌هایی باهم دارند و یا جنس

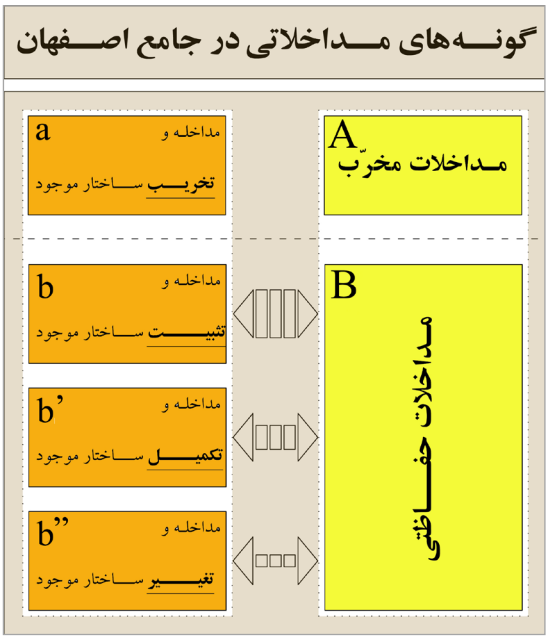

تصویر۱۲. گونه‌بندی مداخلات درطول حیات جامع اصفهان (نگارندگان).

تصویر۱۳. دلایل عمده مداخلات حفاظتی در مسجد جامع اصفهان (نگارندگان).

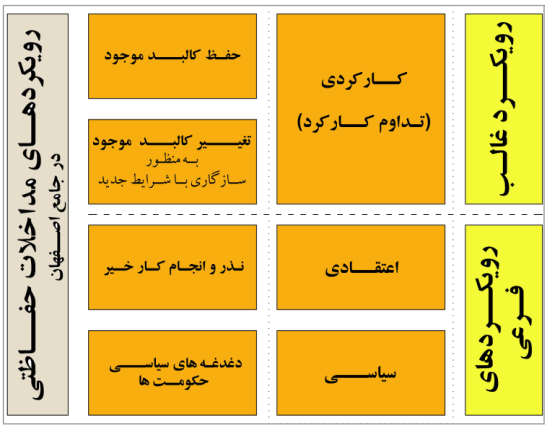

تصویر۱۴. رویکردهای مداخلات حفاظتی در مسجد جامع اصفهان (نگارندگان).

آنها می‌تواند از برخی نظرگاه‌ها با دیگری متفاوت باشد بااین‌حال، در تبیین آنها این نکته مهم است که هریک از این رویکردها، مستقل از کدهای علّی مداخلات حفاظتی مسجد بوده‌اند. به‌بیان دیگر، هدف اصلی مبادرت به آنها، تعیین رویکردشان بوده نه علل فرعی و ثانویه‌ای که مستقیم یا غیرمستقیم پیرو هدف اصلی این پژوهش، محقق‌شده‌اند. برای نمونه، هرچند افرادی که با رویکرد اعتقادی به مداخله در مسجد می‌پرداختند به‌طور ضمنی هم به تداوم کارکرد آن کمک‌می‌کرده‌اند لیکن، شخص جدای از این محاسبات و بنابر اعتقادات خود به‌قصد قربت این کار را انجام می‌داده‌است. آن‌گونه‌که در بسیاری از این مداخلات، افق حفاظت در ذهن وی پررنگ نبوده بلکه، تکلیف شرعی بوده که او را بر انجام این کار برمی‌انگیخته است. همچنان‌که در برخی از این مداخلات، اولویت‌های حفاظتی مسجد لحاظ‌نمی‌شده یا گاه، آسیب‌هایی بر بدنه بنا وارد می‌شده‌است. اگرچه در بسیاری موارد، این دو عامل برهم منطبق بوده‌اند.

ازاین‌رو، در یک جمع‌بندی اجمالی می‌توان تداوم کارکرد را رویکرد کلان مداخلات حفاظتی مسجد قلمدادکرد. در شکل غالب این رویکرد، با حفظ وضع موجود یا تغییر آن، سازگارکردن مسجد با شرایط، اقتضائات و سلیقه‌های روز رخ می‌داده‌است. در سطحی محدودتر هم با رویکردهای وابسته‌به مؤلفه‌های اعتقادی مردم و سیاسی حکومت‌ها به‌منصه ظهور می‌رسیده‌است. این مهم، در پسِ گونه‌های مختلف مداخلات حفاظتی مسجد وجودداشته و توجه بدان در فهم کیفیت حفاظت مسجد، از اهمیت بسیاری برخوردار بوده‌است.

واکاوی دلایل محوریتِ کارکرد در مداخلات حفاظتی

در گذشته، فهم ماهیت یک بنا با فهم امروزین یک بنای تاریخی متفاوت‌بوده چراکه این امر، بر اتخاذ رویکرد حفاظت از آن تأثیرگذار بوده‌است. ازآنجاکه در این مقاله، سخن از فرهنگِ حفاظت درگذشتهٔ مسجدی است که هنوز تفکر تاریخی یا میراثی بر آن وجودنداشته‌است، لازم دیده‌شد تلقی موجود از بنا در گذشته بازشود تا پیرو آن، فهم چرایی برگرفتن رویکرد حفاظتی از آن هم، بهتر صورت‌پذیرد.

بناهای مذهبی در گذشته، با کارکرد اجتماعی‌شان موضوعیت و موجودیت می‌یافته‌اند. مسجد، به‌سبب نیاز به محلی برای انجام فرائض عبادی جمعی و فعالیت‌های وابسته به آنها، بنا می‌شده‌است. تاجایی‌که می‌توان بیان‌داشت که آنچه درباره بناهای مذهبی در گذشته معماری ایران آشکار است، اصالت کارکرد است.[۱۷] برای نمونه مقدسی، درباره مسجد جامع اصفهان این‌چنین بیان‌می‌دارد: «من پس از جامع مصر، نماز آبادتر از جامع ایشان ندیده‌ام.» (مقدسی، ۱۳۶۱: ۵۷۹) *مافروخی* نیز درباره اهمیت این مسجد چنین می‌گوید: «برای اقامه هر نماز کمتر از پنج هزار در آنجا گردنمی‌آمد و درکنار هر جرزی مسند شیخی بود که گروهی از طالبان علم دور او را گرفته‌بودند و به تحصیل علم اشتغال‌داشتند.» (مافروخی، ۱۳۸۵: ۶۲) در جایی دیگر، همین نویسنده کتابخانه مسجد را مورد توجه قرارداده و درباره میزان کتاب‌ها و استفاده‌کنندگان از آنها سخن‌می‌گوید (همان: ۶۳). در تعبیری دیگر، آراستگی مسجد به‌سبب مناظره فقیهان و مباحثه عالمان و مجادله متکلمین و پندهای واعظین است (هنرفر، ۱۳۵۰: ۷۹). به‌بیان دیگر، این تاریخ‌نگاران در نوشته‌هایشان کارکرد بنا را محور توصیف آن قرارمی‌دهند. نمونه‌هایی از این‌دست کم نیست که بیشتر آنها با تصریح شریعت اسلام رابطه‌دارند به‌گونه‌ای‌که آبادانی مسجدها را وابسته‌به اقامه نماز (عملکردشان) می‌دانند.[۱۸] در دین اسلام، احادیث بسیاری هست که بر محوریت فعل عبادت در مسجدها نه وجه مادی و کالبدی آنها دلالت‌دارد.[۱۹] آن‌چنان‌که در روایتی خرابی مسجد به‌سبب نمازنخواندن در آن بیان شده‌است (حرّعاملی،۱۴۱۶، ج ۳: ۴۸۴) و «... عظمت مساجد، به زنده‌نگهداشتن آنها با یاد خدا ... است، نه به دیوارهای بلند و قبه‌های رفیع و ستون‌های برافراشته و گلدسته‌های سربه‌فلک‌کشیده.... .» (جناتی، بی‌تا: ۴۰). ازین‌رو طبیعی است که مسجد با کارکردش نه کالبدش، جایگاه خاصی می‌یافته‌است.[۲۰]

بنابراین، حفاظت و تمامی مداخلاتی که در آن صورت می‌گرفته نیز، بر مدار تداوم همین نگاه کارکردمحور طرح‌ریزی می‌شده‌است. مسجد ساخته‌می‌شده چون نیاز عملکردی به آن وجودداشته و حفاظت‌می‌شده چون به تداوم آن عملکرد، احتیاج بوده‌است. این مهم، معیار اتخاذ و ارزیابی رویکردهای حفاظتی مسجدها در گذشته بوده‌است. به‌دیگر بیان، برای هر بنا چونان دیگر پدیده‌های مادی، دوره‌ای طبیعی میان تولد تا مرگ آن متصوربوده که این دوره، دوران حیات اثر به‌شمار می‌رفته‌است. در این دوران، یک بنای عمومی یا مذهبی مانند مسجد وظیفه‌ای برایش تعریف‌می‌شد که آن را به‌انجام‌می‌رساند یا به‌تعبیری دیگر، بستر تحقق رویدادی اجتماعی را فراهم‌می‌آورد. رسالت حفاظت و به زبان ساده افزایش طول این دوره، برای تداوم کارکرد آن است.

این‌گونه برداشت از بنای تاریخی و پیرو آن، اتخاذ رویکرد حفاظتی یادشده از وجهی با تعریف‌هایی که اکنون از حفاظت شده، دست‌کم در حوزه نظر به‌هم نزدیک است. امروزه نیز

حفاظت به مجموعه اقداماتی گفته‌می‌شود که سبب تداوم عمر بنا می‌شوند (آیتا... زاده شیرازی، ۶:۱۳۸۲ و ۷) و بنا تا زمانی زنده است که کارکرد اجتماعی آن برقرار باشد. به‌سخن دیگر «بهترین راه برای محافظت از بناهای تاریخی برخلاف اشیا، تداوم‌بخشیدن به استفاده از آنهاست.» (همان) که استفاده از بنا، در زمره بهترین راه‌های حفاظت از آن است (Douglas, 2002: 1-10). امروزه در بسیاری از نظریه‌های موجود، حفاظت در نگهداری صرف از کالبد نیست بلکه، تداوم حضور مؤثر بنا در محیطی که در آن است و داشتن نقش فعال و نه منفعل، استفاده واقعی از آن، از مهم‌ترین ویژگی‌های حفاظت مطلوب است (Feilden, 2003: 10). حتی اگر در این مسیر، مداخلاتی نیز می‌بایست در بنا صورت‌پذیرد. در این مسیر، حفاظت تنها به تعمیر و نگهداری محدودنمی‌شود آن‌چنان‌که، گستره وسیعی از اقدامات را دربرمی‌گیرد (Meraz, 2008:27). از این نظرگاه، حفاظت در مسجد جامع اصفهان با حفاظت کنونی در سطوح بنیادی مقارنت‌دارد با این تفاوت که میزان مداخلات مستقل، موضوعیت نداشته تاآنجاکه در برخی موارد برای تداوم کارکرد مسجد تخریب نیز، انجام‌شده‌است. چراکه، حیات مسجد در گرو سازگاری آن با شرایط جدید بوده و اگر مسجد به‌لحاظ باورهای اعتقادی، عملکردی، سبک معماری و ... با اقتضائات جدید هماهنگ‌نمی‌شده کم‌کم از متن زندگی مردم به حاشیه رفته و فراموش می‌شده‌است. آن‌چنان‌که، در حفاظت امروز نیز بر این امر تأکیدمی‌شود که فراموشی و بی‌توجهی، از مهم‌ترین عوامل آسیب‌رسان به یک بنا است (Dutt and Thakur, 2007: 55; Dyches, 1991: 3; Pickard, 2001: 123, 1).

بنابراین، حضور مسجد جامع اصفهان در متن زندگی جامعه، ازطریق مداخلاتی بوده که توانسته آنها را با شرایط جدید سازگارکند و هراسی هم از این تغییرات نبوده‌است. نتیجه آن شده که مسجد توانسته طی سالیان طولانی، از نقش پررنگی در عرصه شهر اصفهان برخوردار باشد به‌نحوی‌که، تاریخ اصفهان و مسجد جامع درهم‌تنیده و به‌هم بافته شده‌است (آیت ا... زاده شیرازی، ۱۳۶۰: ۱۴۷). این مداخلات، امکان حضور فعال و مثبت اثر را فراهم‌کرده و درمعنای واقعی کلمه، از آن حفاظت‌کرده‌اند.[۲۱] بااین‌حال، فهم این نکته که حفاظت، انجماد کالبد نبوده بلکه فراتر از آن تداوم حضور مؤثر اثر است، نیاز به درایتی دارد که خرد تاریخی متولی امر حفاظت در مسجد جامع اصفهان، از آن برخوردار است. نتیجه این درایت آن است که این بنا امروز هنوز زنده است و نفس‌می‌کشد آن‌گونه‌که به یاری نفس مسیحایی‌اش همه کسانی را که از گرفتاری‌های روزمره بدان پناه‌می‌برند، سرزنده و آرام می‌گرداند.

نتیجه‌گیری

درپایان، این‌گونه می‌توان بیان‌داشت که آنچه مسجد جامع اصفهان را تا به امروز زنده نگهداشته و از آن حفاظت‌کرده بجز مداخلات ویرانگر طبیعی که کم و بیش هم گزیری از آن نیست و معدود مداخلات ویرانگر انسانی؛ حجم بالای مجموعه مداخلات حفاظتی بوده که موجبات حفاظت از مسجد را فراهم ساخته‌است.

مداخلات حفاظتی صورت‌گرفته در مسجد را به‌واسطه نوع تعاملشان با ساختار موجود مسجد می‌توان به سه گونه اصلی؛ مداخلات با محوریت تثبیت کالبد موجود، تکمیل و تغییر در آن، تقسیم‌بندی کرد. این‌چنین مداخلاتی، طیف گوناگونی از فعالیت‌های ساختمانی همچون: نگهداری، تعمیر، استحکام‌بخشی، مرمت، بازسازی و نوسازی را دربرمی‌گیرد. حتی، تخریب هم در میان موارد بالا قابل جای‌گیری است لیکن، هدف و رویکرد اصلی از انجام تمامی این اقدامات و رویکردها جدای از همه عوامل مداخله‌گر و زمینه‌ای موجود در کدهای گردآوری‌شده، سازگارساختن مسجد با شرایط جدید و اقتضائات گونه‌ای از زندگی بوده که تفاوت‌هایی با انتظاراتی داشته که زمان ساخت بنا وجود داشته‌است. درواقع، رویکردِ تداوم کارکرد مسجد به‌عنوان غایت اصلی مداخلات، در گرو این سازگاری دیده شده‌است. در مرحله بعد و ذیل این رویکرد، به‌ترتیب حجم و میزانِ مداخلات صورت‌گرفته، می‌توان از رویکرد اعتقادی مردم و رویکرد سیاسی حکومت‌ها یادکرد.

نکته مهم در این میان، اصالت رویکردهای مداخلاتی و فرعی و تبعی‌بودن میزان و نوع مداخلاتی است که برای تحقق این رویکردها، مورد توجه بوده‌است. به‌بیان دیگر، کالبد و میزان دخل و تصرف در آن، معیار تعیین‌کننده‌ای درکمیّت و کیفیت مداخلات نبوده‌است. دربرابر، تداوم کارکرد بنا یا همان امکان ایفای نقشی فعال در گستره جامعه، معیار اصلی در این زمینه به‌شمار می‌رفته‌است.

پی‌نوشت

۱- منظور از مداخلات حفاظتی، هرگونه دخالتی است که ازطریق اقدامات حفاظتی مانند استحکام‌بخشی، مرمت، احیا و... در بنا صورت‌می‌پذیرد.

۲- داشتن پیش‌زمینه درخصوص تاریخ مداخلات و تحولات کالبدی بنا، به فهم سریع‌تر و بهتر این مقاله کمک می‌کند. در این زمینه، نوشته ارزشمند دکتر عبدا... جبل عاملی (۱۳۸۷) باعنوان "مسجد جامع اصفهان" و کتابی با همین عنوان از دکتر غلامحسین معماریان (۱۳۸۹) توصیه‌می‌شود.

3-Grounded Theory

این راهبرد، یک راهبرد استقرایی است که توسط گلاسر و استراس در سال ۱۹۶۷ در حوزه پرستاری و برای بهبود روند درمان بیماران طرح‌ریزی و سپس توسط ایشان و همین‌طور افرادی چون کوربین توسعه‌یافت. محققین معماری نیز با توجه به ویژگی‌هایی که این روش کیفی دارد، از آن بهره‌جستند. در ایران و در حوزه معماری آن، رواج این روش سابقه‌ای ۲۰ ساله دارد. امروزه این روش، از روش‌های کارآمد در تحقیقات کیفی محسوب می‌شود. از مهم‌ترین منابع این روش می‌توان به دو کتاب زیر اشاره‌نمود.

Glaser, B. G. and Strauss, A. L. (1967). The discovery of grounded theory: strategies for qualitative research. Chicago: Aldine.

Strauss A. L. and Corbin J. (1998). Basics of Qualitative Research: Techniques and Procedures for Developing Grounded Theory. California: Sage.

۴- در این تحقیق، هر مداخله یک کد محسوب شده‌است. دلیل هر مداخله کد علّی، نوع و شکل تحقّق آن کد تعاملی و نتیجه‌ای که موجب می‌شود کد پیامدی آن مداخله شناخته‌می‌شود.

۵- نظر به اینکه در این مطالعه، داده‌های اولیه اطلاعات مکتوب هستند، از روش پیشنـهادی استراس و کوربیـن برای تحلیل داده‌ها استفاده شده‌است(Strauss and Corbin, 1998).

۶- منظور از تخریب کل مسجد، تخریب مسجد ساخته‌شده سال ۱۵۶ هـ.ق. برای ساخت مسجدی بزرگ‌تر در سده سوم هـ.ق. و منظور از تخریب اجزای مسجد، بخش‌هایی است که در دوره‌های مختلف تخریب و در جای آن عناصر دیگری شکل‌می‌گرفت. مانند تخریب ستون‌های مسجد سده سوم هـ.ق.و ساخت ایوان‌های آن در دوره سلجوقی.

7- Structure

ساختار (کالبدی)؛ مجموعه روابط میان عناصراصلی کالبدی است که کلیّت یک‌پارچه مسجد را شکل داده‌است. عناصر اصلی مسجد شامل صحن، شبستان، ایوان و گنبدخانه است که در گذر زمان شکل گرفته‌است. در مقیاس جزء فضاها نیز عناصر اصلی آنها محوریت دارد.

۸- حمیدی در دو اثر خود، به نقش و اهمیت ساختار یک کالبد تاریخی در احیا و تداوم حیات آن، البته با تمرکز بر شهر تاریخی، اشاره می‌نماید. برای آگاهی بیشتر در این زمینه رجوع شود به:

حمیدی، ملیحه (۱۳۷۰). **استخوان‌بندی اصلی شهر؛ روشی در باززنده‌سازی بافت‌های تاریخی**، تهران: دانشگاه تهران.

_____ (۱۳۷۶). **استخوان‌بندی شهر تهران**، جلداول، تهران: سازمان مشاور فنی و مهندسی شهر تهران.

9- Properties

10-Categories

۱۱- جز درباره چهار ایوانه‌شدن مسجد که از دلایل آن به اخلافات فرقه‌های متعدد در آن زمان هم اشاره‌شده ولی این مداخله با اینکه تخریب هم داشته، به دلایلی که در جای خود بیان خواهدشد در حوزه مداخلات مخرب دسته‌بندی نمی‌شود.

۱۲- برای نمونه، جامع یزد طی حدود ۱۰۰۰ سال (از سده سوم هـ ق. تا دوره پهلوی) و جامع اصفهان طی حدود ۱۲۰۰ سال (از سده دوم هـ . ق. تاکنون)، تکمیل‌شده و به وضعیت امروزی رسیده‌اند.

۱۳- نهایت دخل و تصرف این مداخلات در کالبد، به تغییراتی برای ایجاد دسترسی بین بخش اضافه‌شده و مسجد منحصر می‌شده‌است. مانند تغییراتی که در ایوان شرقی و ضلع شمالی آن برای ایجاد ارتباط میان مدرسه و مسجد صورت گرفته‌است(گالدیری (الف)، ۱۳۷۰: ۳۹). کدهای شناسایی‌شده در این خصوص محدود هستند.

14- Preservation

15- Repair

16- Consolidation

۱۷- یادآوری این نکته ضروری است که کارکرد یک مسجد، صرف فعالیت فیزیکی نمازخواندن یا سایر مناسک مذهبی نیست بلکه در اینجا کارکرد در معماری به‌معنای وسیع آن در گذشته، فایده‌داشتن و مفیدبودن، مورد نظر است؛ تمامی فایده‌هایی که بر یک بنا مترتب است و کارآیی که از آن انتظار می‌رفته‌است. درباره جامع اصفهان، فراهم‌آوردن بستر تحقّق تمامی مناسک فردی و جمعی با طیف وسیع عملکردهای جانبیِ مورد نیازشان و همین‌طور رویدادهای اجتماعی که در مسجد به وقوع می‌پیوسته، منظور است. برای آگاهی بیشتر درخصوص منظور مقاله از مقوله کارکرد در معماری، رجوع‌کنید به معنای عملکرد معماری در دوران پیشامدرن در مقاله "عملکردگرایی و معنای عملکرد" (غریب‌پور، ۱۳۸۶: ۷۴.و ۷۵).

۱۸- الصلاه عمران المساجد؛ نقلی معروف میان علمای حوزه است.

۱۹- ازحضرت علی (ع) نقل است که «مساجد به صورت ساده ساخته‌می‌شود نه کنگره‌دار» چراکه کنگره‌دار بودن بنای مسجد در آن دوره، نسبت‌به وضعیت‌ساختمان‌ها، نوعی تجمل و تزئین محسوب می‌شده‌است(حرّ عاملی، ۱۴۱۶: ۴۹۴). در جایی دیگر آورده‌شده که «مساجد، کاخ‌هائی برای افتخار نیستند بلکه برای خضوع و خشوع و عبادت و بیان آداب اسلامی و مناجات و نیایش‌اند. عظمت مساجد، به زنده نگه‌داشتن آنها، با یاد خدا و امر به‌معروف و نهی از منکر و ارشاد مردم به راه مستقیم است، نه به دیوارهای بلند و قبه‌های رفیع و ستون‌های برافراشته و گلدسته‌های سر بفلک کشیده... مسجد پیامبر در صدر اسلام، با آن وضع ساده‌ای که داشت، آن هیبت و عظمت معروف را دارا بود، بدون اینکه سادگی، از قدر و جلال آن بکاهد.» (الجناتی، بی تا: ۴۰).

۲۰- البته این بدان معنا نیست که در مداخلات حفاظتیِ صورت‌گرفته در جامع اصفهان، کالبد موجود بی‌ارزش تلقی شده‌باشد بلکه ساختاری‌ترین تغییرات مانند ساخت ایوان‌ها و تغییر در الگوی مسجد قبلی با لحاظ تهرنگ قبلی و با احترام و تبعیت از هندسه زیرنقش مسجد قبلی، انجام گرفته است؛ استفاده حداکثری از سازه موجود در احداث سازه جدید از دیگر شواهد این ماجراست. اما مهم این است که کالبد هدف و معیار مداخله نبوده بلکه تداوم فعالیت بنا رویکرد اصلی تمامی مداخلات حفاظتی صورت گرفته در مسجد است.

۲۱- البته مشخصه‌ها و حدود و ثغور مداخلات انجام‌شده نیز در جای خود بحثی مهم است که می‌بایست بدان پرداخته‌شود.

منابع و مآخذ

- ابن‌بطوطه، محمد بن عبدالله (۱۳۶۱). **سفرنامه ابن‌بطوطه**، ترجمه محمدعلی موحد، تهران: علمی و فرهنگی.
- ابونعیم، حافظ (۱۳۷۶). **ذکر اخبار اصفهان**، ترجمه نورالله کسایی، تهران: سروش.
- اثیر، عزالدین علی‌بن (بی‌تا). **کامل؛ تاریخ بزرگ اسلام و ایران**، ترجمه ابوالقاسم حالت، ج۱۹، تهران: مؤسسه مطبوعاتی علمی.
- افشارنادری، کامران (۱۳۷۶). مسجد جامع اصفهان، **معمار**، ش (۵۶)، ۶۲-۱۲.
- انصاری، محمدحسن جابری (۱۳۷۸). **تاریخ اصفهان**، ویرایش جمشید سروشیار (مظاهری)، اصفهان: مشعل.
- براندی، سزاره (۱۳۸۷). **تئوری مرمت**، ترجمه پیروز حناچی، تهران: دانشگاه تهران.
- پیرنیا، محمدکریم (۱۳۶۲). معماری مساجد ایران راهی بسوی ملکوت، **فصلنامه هنر**، ش (۳)، ۱۳۶-۵۱.
- جبل‌عاملی، عبدالله (۱۳۸۷). **مسجد جامع اصفهان**، اصفهان: خانه معماران آرمانشهر، بازیابی‌شده در تاریخ ۲۰ آبان ۱۳۹۰، *http://www.armanshahr.org*. منتشر نشده.
- الجناتی، ابراهیم (۱۹۶۷). **المساجد و احکامها فی التشریع الاسلامی**، نجف اشرف.
- حرّ عاملی، محمدبن‌حسن (۱۴۱۶). وسائل الشیعه، جلد سوم، قم: مؤسسه آل‌البیت لإحیاءالتراث.
- حمیدی، ملیحه (۱۳۷۰). **استخوان‌بندی اصلی شهر**، روشی در باززنده‌سازی بافت‌های تاریخی، تهران: دانشگاه تهران.
- _____ (۱۳۷۶). **استخوان‌بندی شهر تهران**، جلداول، تهران: سازمان مشاور فنی و مهندسی شهر تهران.
- دهقان‌نژاد، فاطمه (۱۳۸۶). **بافت قدیم نصف جهان**، اصفهان: سازمان فرهنگی تفریحی شهرداری اصفهان.
- ریاحی، محمدحسین (۷۴-۱۳۷۵). حریق مسجد جامع اصفهان در عصرسلجوقی، **فرهنگ اصفهان**، ش(۲و۳)، ۲۳-۱۸.
- شیرازی، باقر آیت ا... زاده؛ پیرنیا، محمدکریم و محمود، ماهرالنقش.(۱۳۵۸). **مساجد جامع ایران: مسجد جامع اصفهان**، تهران: موزه رضا عباسی.

- _____ (۱۳۶۰). سیری در شناخت هنر معماری ایران، **فصلنامه هنر**، ش(۱)، ۱۳۸-۵۹.
- _____ (۱۳۸۲). حفاظت بناهای تاریخی، **هفت شهر**، ش(۱۱)، ۱۳-۶.
- _____ (۱۳۸۶). **مسجد جامع اصفهان دایره‌المعارف معماری ایران است**، تهران: ایکوموسایران (شورای بین‌المللی ابنیه و محوطه‌های تاریخی)، بازیابی‌شده در تاریخ ۱۵ دی ۱۳۹۰، *http://www.iranicomos.org*..
- گالدیری، اوژینو.(۱۳۷۰ الف). **مسجد جامع اصفهان**، ترجمه عبدالله جبل‌عاملی، ج ۳، تهران: سازمان میراث فرهنگی.
- _____ (۱۳۷۰ب). **مسجد جمعه اصفهان در دوران آل‌بویه**، ترجمه حسینعلی سلطان‌زاده پسیان، تهران: سازمان ملی حفاظت آثار باستانی ایران.
- غریب پور، افرا (۱۳۸۶). عملکردگرایی و معنای عملکرد، **هنرهای زیبا**، ش (۳۰)، ۷۴ و ۷۵.
- گدار، آندره؛ گدار، یدا و سیرو، ماکسیم (۱۷۳۱). آثار ایران، ترجمه ابوالحسن سروقد مقدم، مشهد: مؤسسه چاپ و انتشارات آستان قدس رضوی.
- گرابار، اولگ (۱۳۸۸). **مسجد بزرگ اصفهان**، ترجمه محمدعلی موسوی فریدنی، اصفهان: مانی.
- مافروخی، مفضل بن سعد (۱۳۸۵). **محاسن اصفهان**، ترجمه حسین بن محمد آوی، ویرایش محمدرضا زادهوش، اصفهان: سازمان فرهنگی تفریحی شهرداری اصفهان.
- معماریان، غلامحسین (۱۳۸۹). **مسجد جامع اصفهان**، تهران: مرکز مطالعات و تحقیقات شهرسازی و معماری.
- مقدسی، ابوعبدالله محمد (۱۳۶۱). **احسن التقاسیم فی معرفه الاقالیم**، ترجمه علینقی منزوی، تهران: شرکت مؤلفان و مترجمان ایران.
- میرشاهزاده، شاهین (۱۳۸۷). مسجد جامع اصفهان، پویش‌محوری فضا در اعجازی از نور، **دانش‌نما**، ش(۱۶۱و۱۶۲)، ۳۰-۱۸.
- هنرفر، لطف الله (۱۳۵۰). **گنجینه آثارتاریخی اصفهان**، اصفهان: کتابفروشی ثقفی.

- Coremans, P. (1969). **The Training of Restorers in Problems of Conservation in Museums**. Travaux et publications de l'icom 8(ed.), Paris: Editions Eyrolles.
- Dutt, A. K. & Thakur, B. (2007). **City, Society and Planning: Essays in Honour of Prof. A.K. Dutt**. New Delhi: Concept Publication.
- Dyches, A. (1991). Demolition by Neglect: What the Experts Say. **Preservation Progress** (The Preservation Society of Charleston). Vol. 35, No.5. 3-4.
- Feilden, B. M. (2003). **Conservation of Historic Building**. (third edn). Burlington: Architectural Press.
- Glaser, B. G. & Strauss, A. L. (1967). **The Discovery of Grounded Theory: Strategies for Qualitative Research**. Chicago: Aldine.
- Harries, K. (1993). Thoughts on a non-Arbitrary Architecture. In **Dwelling, Seeing, and Designing: Toward a Phenomenological Ecology** (Suny Series in Environmental and Architectural Phenomenology). Seamon, D. (ed.), Albany: State University of New York Press, pp. 41-60.
- House of Lords (Science and Technology Committee). (2006). **Science and Heritage**. London: The Authority of the House of Lords.
- Meraz, F. A. (2008). **Architecture and Temporality in Conservation Philosophy**. PhD thesis, Nottingham University.
- Pickard, R. (2001). **Management of Historic Centres**. London: Spon Press.
- Urbani, G. (1969). The Science and Art of Conservation of Cultural Property, In **Historical and Philosophical Issues in the Conservation of Cultural Heritage**. Stanley Price et al (eds.). Los Angeles: Getty Conservation Institute.
- Strauss A. L. and Corbin J. (1998). **Basics of Qualitative Research: Techniques and Procedures for Developing Grounded Theory**. California: Sage.

Received: 2012/06/09
Accepted: 2013/05/12

The Continuity of Use; the Main Approach in the Conservation Interventions in Isfahan Jame' Mosque typology and explaining the approach of conservation intervention from construction time to Qajar period

Ahmad Aminpoor* Mohammadreza Owlia**
Mohsen Abbasi Harofteh* Maedeh Kalantari******

Abstract

Isfahan Jame' mosque, one of the oldest buildings of Islamic period which is still living, has a valuable experience of traditional conservation which is the reason for the continuity of its present life. Based on the international charters, understanding this local knowledge can lead to the enrichment and enhancement of modern conservation movement in Iran, the necessity which was unfortunately received scant attention. Furthermore, nowadays conservation intervention turns to be a challenge and a controversial issue in the international and consequently national scope of conservation. Concentrating on the conservation intervention in this building and following the evidence of traditional intervention from construction time to Qajar period, this paper aims to reveal the main approach of traditional conservation intervention in Isfahan Jame' mosque hoping to achieve traditional conservation intervention on the horizon. Through applying the grounded theory and coding of the interventions, adaptation with new conditions of each period for the continuity of its function is observed as the main approach of the conservation intervention. The main reason for the adoption of this approach is the originality of function in traditional architecture. Moreover, two secondary approaches, religious one by people and political one by government, are introduced in this mosque.

Keywords: Isfahan Jame' mosque, Intervention, Conservation intervention, Function of mosque.

* Assistant Professor, Faculty of Architecture and Urban Planning, Art University of Isfahan, Iran
** The emeritus member of scientific board, Yazd University, Iran
*** PhD candidate, Art University of Isfahan, Iran
**** MSc student, Art University of Isfahan, Iran